

The Journal of Academic Social Science Studies

JASSS

International Journal of Social Science

Doi number:<http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2747>

Number: 33 , p. 367-377, Spring I 2015

İKTİDAR-BASIN İLİŞKİLERİNİN OSMANLI DEVLETİ'NDE GÖRÜNÜMÜ (1831-1918)

*SITUATION OF THE GOVERNMENT-PRESS RELATIONS IN THE OTTOMAN
EMPIRE (1831-1918)*

Yrd. Doç. Dr. Şerif DEMİR

Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Özet

Osmanlı Devleti'nde ilk yayınlanan gazeteler Takvim-i Vekâyi ve Ceride-i Havadis'ti. Basının doğumunda ve gazetecilerin yetişmesinde son derece önemli yeri olan bu iki gazetenin, iktidar tarafından ekonomik bakımdan desteklenmesi yayın politikalarının daha çok iktidara paralel olarak belirlenmesine sebep oldu.

1860'lı yıllarla birlikte özel basın doğdu ve gücünü halktan alan yeni bir gazetecilik anlayışı ortaya çıktı. Siyasi içerikli yazılar ve iktidara yönelik eleştiriler basında yer alamaya başladı. Dönemin devlet adamları yeni hukuki müeyyideler veya ek yasaklar getirerek basının eleştirilerini engellemek için çaba gösterdiler. İktidarın bu tavrına karşı gazeteciler özgür ve serbest çalışabilmek için yurt dışına çıkmayı tercih ettiler. Basını engellemeye yönelik alınan tedbirler hiç bir zaman başarılı olmadı. Örneğin; Âli ve Fuat Paşalar bir takım yasaklar getirdiler, basını cezalandırma amacıyla bazı gazeteleri kapattılar veya bazılarını sansür uyguladılar. Sultan II. Abdulhamid devrinde basın hürriyetini kısıtlayan tedbirler alındı. II. Meşrutiyetin kısa süreli özgürlük ortamı sonrasında basına yönelik tekrar cezalandırmalar başladı. I. Dünya Savaşı ve İstanbul'un işgalinde sürekli sansür ve sıkı kontrol hep var oldu.

İktidarın basına yönelik katı tavrına karşın, iktidara direnen ve görevini yapmaya çalışan gazeteciler de oldu. Örneğin; Tercüman'ı Ahval ve Tasvir-i Efkâr gibi gazetelerin yayımlanmasıyla birlikte Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi gazetecilerin cesur yayınları her dönem oldu. Osmanlı Devleti'nin son 68 yılında basın vardı ve iktidarın etkisinde kalan ve kalmayan gazetecilerde vardı.

Anahtar Kelimeler: Basın, İktidar, Gazeteci, Osmanlı Devleti, Sansür

Abstract

The first newspapers published in The Ottoman Empire were Takvim-i Vekâyi and Ceride-i Havadis. These two newspapers having a critical place in the birth of press and journalist training were financed by the power, and this caused that their publishing policies were determined rather in parallel with the power.

By 1860's, the private press emerged and a new understanding of journalism taking strength from the people was developed. Articles with political content and power oriented criticisms began to appear on press. The officials of the epoch spread on effort to prevent the criticisms by putting new law enforcements or additionalacts. In responseto this attitude of the power, the journalists preferred to go abroad in order to work freely. The provisions again the press never worked out completely. For instance,

Ali and Fuat Paşalar put a number of prohibitions, they closed down or censored some newspapers punishingly. During the epoch of Sultan Abdülhamid II, provisions restricting freedom of press were taken. Later on short-term freedom of Mesrutiyet II (Constitutional Monarchy II), punishments started again. During The World War II and The Occupation of Istanbul, strict control and censorship continued.

In response to this firm attitude of the power, there were also some journalists standing out and trying to do their duties. For instance, with Tercüman'ı Ahval and Tasvir-i Efkâr, there were also bold publications of some journalists like Şinasi, Namık Kemal and Ziya Paşa. Over the last 68 years of The Ottoman Empire, there were press and journalists, some of whom were amenable to the press while the rest of them were not.

Key Words: Press, Power, Journalist, The Ottoman Empire, Censorship

GİRİŞ

Ülkede yaşananların bir aynası olan basın, sosyal ve toplumsal sorumluluklara sahiptir. Basının görevini doğru bir şekilde yapabilmesi topluma karşı ödevlerini sağlıklı bir şekilde yürütebilmesi için iktidarın tavrı ve basının iktidar ile ilişkileri son derece önemlidir. Aslında basının özgürlüğü o ülke rejiminin ve siyasi iktidarının demokratik bakımdan gelişmişliğini ve siyasi olgunluğunu da gösterir. Osmanlı devleti köklü bir siyaset ve başarılı bir idare tecrübesine sahiptir. Fakat iktidar ile doğrudan ilişkili olan basının ortaya çıkması ve gelişmesi Osmanlı Devletinin son dönemlerine tesadüf etti. Ülkede basının doğuşu ve gelişmesi son derece farklı bir şekilde ortaya çıktı.

II. Mahmud basının sosyal ve siyasal yapı üzerindeki önemini farkındaydı. Bundan dolayı İstanbul'da kurulan Tercüme Odası, yabancı basını da yakından takip ediyordu. Oldukça yoğun ve sıkıntılı iç ve dış gelişmelerin yaşandığı II. Mahmud devrinde, devlet erkanı dış ilişkiler ve dış politikanın belirlenmesinde basından faydalandılar.

Tanzimat Dönemi Basın

Basın tarihimizde yayınlanan ilk gazete olarak Takvim-i Vekâyi kabul edilmektedir¹. Oysa daha evvel İzmir'de Fransızca gazeteler² ve Mısır'da 1828 yılından itibaren Vaka-i Mısriyya yayınlanıyordu. Fakat Takvim-i Vekâyi'nin İstanbul'da ve Türkçe yayımlanması nedeniyle³, Osmanlı'da yayınlanan ilk gazete olarak görülür⁴.

Basının Avrupa'da ki gelişimini ve Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da ki reformlarını yakından izleyen II. Mahmud, Osmanlı'da da ilk gazetenin yayınlanması için hazırlıkları başlattı. II. Mahmud ve devlet erkanı basını; geniş halk kitlelerini eğitmeyi ve reformları benimsemelerini sağlayacak bir araç olarak gördüler. Böylece basın kanalıyla yeni yetişen memurlar ve üst düzey bürokratlara, devletin olaylara ve siyasi sorunlara bakış açısını ya da resmi ideolojiyi benimsetmek için çaba gösterildi. Kısacası basın devletin memurlar ve halka ulaşmakta kullanmayı tasarladığı bir araçtı.

¹ Orhan Koloğlu, **Takvimi Vekâyi**, Çağdaş Gazeteciler Derneği, Ankara 1981, s. 168; Nesimi Yazıcı, **Takvim-i Vekâyi**, Ankara 1983, s. 18

² M.A. Ubcini, **Türkiye 1850**, I, çev. C. Karaağaçlı, Tercüman Yay., İstanbul [1978], s. 241; Selim Nüzhet, **Türk Gazeteciliği**, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s. 10; Nurşen Mazıcı, "1930'a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanunu", **Atatürk Yolu** A.Ü.T.İ.T.E.D., c.V, Kasım 1996, s.132; Orhan Koloğlu, "Osmanlılarda Basın ve Kamuoyu", **Osmanlı Ansiklopedisi**, VI, Yay. Yön. B. Şahin, İstanbul 1993, s. 151

³ Server İskit, **Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları**, Basın-Yayın Gen. Müd. yay, İstanbul 1943, s 3; Osmanlı Devletinde 1795 yılından itibaren gazete yayını yapılıyordu. Fransız Konsolosluğu tarafından Fransızca yayınlanan gazete ile Fransa hakkında vatandaşlarına ve doğu toplumlarına bilgi vermeyi amaçlıyordu. E. Semih Yalçın, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Siyasal Kitabevi, Ankara 2004,137-138

⁴ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev. M. Kıratlı, TTK, yay., Ankara 1991, s 95

II. Mahmud'un çabaları sonrasında Takvim-i Vekâyi'yi Arapça, Farsça, Fransızca, Rumca, Ermenice, Bulgarca nüshaları yayınlandı. Böylece Padişah devletin her tebaasına ulaşmayı ve yapmış olduğu reformların ve izlediği devlet politikasının halk tarafından anlaşılacak şekilde desteklenmesini istedi⁵. Bu anlayış daha sonra Mustafa Reşit Paşa ve takipçileri tarafından da sürdürüldü⁶.

Takvimi Vekâyi ilk yıllarında; resmi yazı, ilan, mahkeme kararlarının yayımlanmasına⁷ ek olarak, gayri resmi yazılar ve haberler de yayımladı⁸. Gazete, laiklik, merkezîyetçilik ve batı kökenli ideolojilerin toplumda yaygınlaşmasında önemli katkılar sağladı⁹. Böylece Tanzimat Dönemi resmi devlet politikasının yayılmasına ve sözcülüğüne gayret gösterilmişti¹⁰.

1840 yılında Takvim-i Vekâyi'yi Ceride-i Havadis' gazetesi takip etti¹¹. Bu gazete yarı resmi bir özelliğe sahipti. Ceride-i Havadis'i takip edecek ve finanse edecek yeterli okuyucu desteği oluşmadığından, devlet gazeteye nakdi yardımlarda bulunmaktaydı¹². Devletin ekonomik desteği gazetenin, yarı resmi olarak faaliyet göstermesine sebep oldu¹³. Gazete; Padişaha ve vezirlere karşı saygılı, dikkatli ve aşırı bağlılık ifadelerini sıklıkla kullanırken, hükümet ve Padişah hakkında yorum yapmaktan kaçınıyor ve sadece hükümetin resmi açıklamalarını yayımlıyordu¹⁴. Ceride-i Havadis özellikle Kırım Harbi esnasında ek baskılarla günlük on bin satış rakamlarına erişti¹⁵. Devlet görevlilerinin de yazar olarak destek verdiği gazete, yeni bir anlayışla özel gazeteciliğin gelişmesinde önemli bir görev gerçekleştirdi. 1864 yılına kadar yayına devam eden Ceride-i Havadis, devlet büyüklerini gereğinden fazla övmesiyle dikkat çekse de yazı dilinin sadeleşmesi ve gelişmesinde önemli katkıları oldu¹⁶.

Takvimi Vekâyi ve Ceride-i Havadis gazeteleri basın tarihinde ilk olmanın zorluklarını yaşamalarının yanı sıra Tanzimat dönemindeki yönetici, düşünür ve gazeteci kadrolarının yetişmesinde bir okul oldular¹⁷.

⁵ Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c.I, s 70; E. S. Yalçın, *a.g.e.*, s. 66

⁶ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yay., İstanbul 1995, s. 173

⁷ B. Lewis, *a.g.e.*, 95-96

⁸ S. İskit, *Matbuat*, 3-4

⁹ O. Koloğlu, *a.g.e.*, s. 171-176

¹⁰ Takvimi Vekâyi 1831-1878 yılları arasında düzenli yayınlandı. Fakat 1878'den 1891'e kadar yayıma ara verildi. 1891'de on beş ay daha yayın hayatını sürdüren gazete sürekli yayıma 1 Eylül 1908'de tekrar başladı. Selim Nüzhet, *a.g.e.*, s. 33; S. İskit, *Matbuat*, s 85-86 Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar resmi bir yayın organı olarak faaliyetini sürdüren Takvimi Vekâyi, 4 Teşrinisani 1338 (1922) de Ankara Hükümeti'nin Ceride-i Resmiye'yi yayınlamaya başlamasıyla yayın hayatına tamamen son verildi. S. İskit, *Matbuat*, s 105; A. Gevgili, *a.g.m.*, s 204; Selim Nüzhet, *a.g.e.*, s. 34; E. S. Yalçın, *a.g.e.*, s. 67

¹¹ 8 Mayıs 1836 günü İngiliz vatandaşı Churchill (Gözü Miyop), çocukların oynadığı ve hayvanların otlatıldığı bir yerde kanunsuz bir şekilde avlanırken bir çocuğu vurdu. Suçlu İngiliz vatandaşı elçilik entrikalarıyla cezalandırılmadığı gibi bir takım imtiyazlarla taltif edildi. Nedim İpek, "Churchill Vak'ası (1836)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8, Samsun 1993, 105-146; Selim Nüzhet, *a.g.e.*, s. 35-36

¹² S. İskit, *Matbuat*, s. 3-4; N. Mazıcı, *a.g.m.*, s. 132

¹³ Server İskit, *Tercüman-ı Ahvâl ve Ağah Efendi*, Ankara 1937, s.11

¹⁴ S. İskit, *Matbuat*, 4; Ali Gevgili, "Türkiye Basını", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.I, s 204

¹⁵ O. Koloğlu, "Rejimi", s 72

¹⁶ Tahsin Yıldırı, "Türk Gazetecilik Tarihi Üzerine Bir Deneme - I", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, S.1, Ocak-Haziran 2009, s. 287

¹⁷ E. S. Yalçın, *a.g.e.*, s. 140

¹⁸ Münir Süleyman Çapanoğlu, *Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar*, İstanbul 1962, s. 37-40; O. Koloğlu, "Rejimi", s 71

Gelişen Osmanlı Basını

Osmanlı basını, 1960 yılında Agâh Efendi ve Şinasi tarafında yayımlanmaya başlanan Tercüman-ı Ahvâl ile yeni bir döneme girdi¹⁸. Gazete ilk sayısında iktidara ve yöneticilere bir övgü gazetesi değil, tartışma ve düşünce gazetesi olmayı amaçladığını belirtmekteydi¹⁹. Gazetede zamanla siyasi konularla alakalı yazılar de yer almaya başladı²⁰. Hükümet hakkında yazıların eleştiri içerikli olması, kısa sürede de hükümetin tepkisine neden oldu. Böylece Hükümet, gazetecilere karşı bir takım müeyyideler (Sansür, gazete kapatma, gazeteciyi sürgüne gönderme v.b.) uygulamaya başladı. Bu duruma ilk örnek; Hükümet'in Tercüman-ı Ahvâl'i Ziya Paşa'nın bir yazısından dolayı Kasım 1860'da 15 on beş gün süreyle kapatmasıydı²¹. Gazete devletten yardım almadan kendi imkânları ve okuyucu desteğiyle ayakta durmaya çalıştığı için bu durum gazete için çok büyük bir cezaydı²².

Tercüman-ı Ahvâl'in kuruluşuna öncülük eden Şinasi gazeteden ayrılarak, Tasvir-i Efkar adındaki kendi gazetesini yayımlamaya başladı²³. Basın tarihinde iktidar ve basın ilişkilerinde basının siyasi bir güç olarak ön plana çıkmasında bu gazete önemli bir rol oynadı. Şinasi tarafından 28 Haziran 1962'de yayımlanmaya başlanan gazetede Namık Kemal, Ziya Paşa, Recaizâde Mahmud Ekrem ve Ali Suâvi gibi yazarlar görev yaptılar²⁴. Şinasi gazetenin amacını; halkın faydasına düşünmek ve halkın sorunlarının üstünde durmak olduğunu açıkladı²⁵. İçerik olarak dolu, halkın talep ve ihtiyaçlarını göz önünde bulunduran, nitelikli bir gazeteydi.

Resmi Takvim-i Vekâyi ve yarı resmi Ceride-i Havadis'in yanında Tercüman-ı Ahval ile birlikte başlayan basın hayatındaki renklilik, Tasvir-i Efkar, Ruznama-i Ceride-i Havadis, Ceride-i Askeriye, Vekâyi Tıbbiye, Mecmua-i Fünun, Mirat, Mecmua-i Askeriye²⁶, Muhbir, Hürriyet, Terakki ve İbret gazetelerin²⁷ yayımlanmasıyla devam etti. Zamanla bu basın organlarının sayısı daha da arttı²⁸.

Tasvir-i Efkar, Şinasi'nin Avrupa'ya gitmesi ile Namık Kemal yönetiminde yayımına devam etti²⁹. Namık Kemal'in halk da büyük tesir bırakan yazılarında, ele aldığı hürriyet ve meşrutiyet kavramları, dönemin idaresinin pek de hoşuna gitmiyordu³⁰. Yine aynı yıllarda Ali Suavi yönetimindeki Muhbir de, hükümeti açıkça tenkitten geri kalmamaktaydı³¹.

Şinasi'nin özgürlük lehinde, hükümet politikaları aleyhindeki yazıları Babıâli'de endişelere yol açtı. Şinasi'yi takip eden gazete ve gazetecilerin artması üzerine Hükümet basın üzerindeki baskılarını artırdı. Basının hükümeti eleştirmesini engellemek için bir takım

¹⁸ A.D. Jeltyakov, *Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın (1729-1908)*, İstanbul 1981, s. 52; Selim Nüzhet, *a.g.e.*, s. 138; M.N.Çapanoğlu, *a.g.e.*, s. 58; O. Koloğlu, "Rejimi", s. 76; A. Gevgilili, *a.g.m.*, s. 204; İ. Ortaylı, *a.g.e.*, 176

¹⁹ O. Koloğlu, "Rejimi", s. 77; T. Yıldırım, "Gazetecilik-I", s. 287; E. S. Yalçın, *a.g.e.*, s. 141

²⁰ A.D. Jeltyakov, *a.g.e.*, 52

²¹ S. İskit, *Tercüman-ı Ahvâl*, s. 35; M.N.Çapanoğlu, *a.g.e.*, s. 59; İ. Ortaylı, *a.g.e.*, 177

²² İ. Ortaylı, *a.g.e.*, 176

²³ S. İskit, *Matbuat*, 14; O. Koloğlu, "Rejimi", s. 77; İ. Ortaylı, *a.g.e.*, 177; T. Yıldırım, "Gazetecilik-I", s. 287; E. S. Yalçın, *a.g.e.*, s. 142

²⁴ A.D. Jeltyakov, *a.g.e.*, 54

²⁵ T. Yıldırım, "Gazetecilik-I", s. 287

²⁶ S. İskit, *Matbuat*, 14-15

²⁷ O. Koloğlu, "Rejimi", s. 78; 1831-1881 yılları arasında çıkan gazete ve mecmuaların tam listesi için bkz. Selim Nüzhet, *a.g.e.*, s. 84-92

²⁸ Tahsin Yıldırım, "Türk Gazetecilik Tarihi Üzerine Bir Deneme - II", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, S. 2, Temmuz-Aralık 2009, s. 270

²⁹ A.D. Jeltyakov, *a.g.e.*, 56

³⁰ S. İskit, *Matbuat*, 22

³¹ Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, İletişim yay., İstanbul 1994, s. 72

tedbirler aldı. Öncelikle Muhbir ve Vatan gazetelerine kapatma cezaları verildi, gazetelerde yazı yazan memur-gazeteciler uyarıldı veya İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Basın üzerindeki baskının şiddetlenmesi üzerine Tasvir-i Efkâr ve Tercüman-ı Ahvâl de yayınlarına ara vermek zorunda kaldılar³².

Basın ile Hükümet arasında büyük bir mücadele vardı. Basın hükümetten büyük bir darbe yedi ama tamamen susturulamadı. 1867'de Ali Suavi, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Agah Efendi gibi gazeteci aydınlar Avrupa'ya kaçarak yayın hayatına orada devam ettiler³³. Gazeteciler son derece kararlıydılar. Bu duruma olan tepkisini Namık Kemal: "Hokkamı dilenci çanağı, kalemimi iktidar değneği yapmayacağım" diyerek ortaya koydu.

1867-1870 yıllarında Avrupa'nın değişik yerlerinde ilk kez "Sürgün?" Türkçe basın belirdi³⁴. Önce Ali Suavi 1867'de Londra'da Muhbir'i³⁵, ardından Namık Kemal ile Ziya Paşa Hürriyet gazetesini yayımlamaya başladılar³⁶. Yurt dışına kaçan gazeteci ve aydınlar, ilk yıllarda sadece Âli ve Fuat Paşaları eleştirirken zamanla Padişahın şahsına ve uygulanmakta olan rejime yönelik eleştirel yazılar da yayımlamaya başladılar. Sultan Abdülaziz'den sonra tahta çıkan Sultan V. Murad basın ile yeni bir başlangıç yapmak ve iç huzuru tesis etmek için yurt dışına çıkmak zorunda kalan bütün gazete ve gazetecilere yönelik af çıkardı³⁷. Böylece iktidar ile basın arasında geçici bir barış sağlanmış oldu.

Sultan V. Murad sağlık nedeniyle tahtı kardeşi II. Abdulhamid'e bıraktı. Sultan Abdulhamid'in meşrutiyeti ilan ederek parlamentoyu açması basında büyük beğeni topladı. Aydınlar ve gazeteciler arasında geleceğe yönelik büyük bir umut yeşerdi. Sultan Abdulhamid'in meclisi feshederek anayasayı askıya alınması gazetecilerin sert tepkisini çekti. İktidar ile basın arasında son derece sert bir mücadele başladı. Basın-iktidar arasındaki çatışmada bir çok basın organı kapatıldı ve pek çok gazeteci de sürgüne gönderildi. Bütün bu sansür ve kontrol sistemine rağmen, II. Abdulhamid döneminde basın Tanzimat dönemine oranla çok daha fazla bir gelişme gösterdi³⁸.

Abdulhamid döneminde basın üzerindeki sıkı baskı ve kontrol, gazetelerin yurt dışına taşınmasına neden oldu. Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir: Ali Şefkati İstanbul'da kapanan gazetesini 1880 da Cenevre'de yayımlamaya başladı. Ahmet Rıza, Meşveret'i 1895'te önce Fransa'da ardından İsviçre ve Belçika'da çıkarmaya başladı. Tunalı Hilmi Cenevre'de Ezan'ı çıkardı. Murat Bay, Mizan'ı 1897'de önce Mısır'da sonra Cenevre'de yayınladı. İshak Sükuti ve Abdullah Cevdet Osmanlı'yı, Ahmet Rıza, Kahire ve Paris'te Şura-yı Ümmet'i (1892-1908), Prens Sebahaddin Terakki'yi yayınladı. Ayrıca muhalif kimseler tarafından Londra'da Hürriyet (1896), Kahire'de Kanun-u esasi (1897), Cenevre'de Hakikat (1897), Girit (1897), Londra'da Hilafet (1899), Kahire'de Enini Mazlum (1899), Cenevre'de İntikam (1900), Kahire'de Mizan-ı Adalet (1900), Emel (1900), Rumeli, Şark, Meşrutiyet, Hak (1901), Anadolu (1903), Paris'te İntibah (1903), Kahire'de Türk (1903), Ahali (1905), Terakki (1906), Doğru Söz (1906, Şura-yı Osmani (1907), İskenderiye'de Yeni fikir (1907) adlı siyasi gazeteler çıkarılmıştı. Bütün bu gazeteler Abdulhamid idaresini şiddetle eleştiriyor ve çoğu meşrutiyet istiyorlardı. Ülkeye gizli

³² O. Koloğlu, "Rejimi", s 82; A. Gevgilili, a.g.m., s. 205; A.D. Jeltyakov, a.g.e., 53; Selim Nüzhet, a.g.e., s. 139

³³ S. İskit, *Matbuat*, s 26; Ebuzziya Tevfik, a.g.e., s. 62

³⁴ O. Koloğlu, "Rejimi", s 82

³⁵ Cavit Orhan Tütengil, *İngiltere'de Türk Gazeteciliği 1867-1967*, İstanbul Üniv. Yay., İstanbul 1969, s. 3

³⁶ S. İskit, *Matbuat*, s 26

³⁷ N. Mazıcı, a.g.m., s. 134

³⁸ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı yay., İstanbul 1978, s. 361

sokulan bu yayınlar kamuoyunun şekillenmesinde ve II. Meşrutiyet'in ilanı için zaruri fikri zeminin oluşmasında önemli katkı sağladılar³⁹.

Basın-Yayın Alanında ilk Hukuki Düzenlemeler (Sansür)

Osmanlı'da basının şartları ve hukuki durumunu belirleme ihtiyacı ilk kez 1849 yılında duyuldu. Tamamen gazete yayımlamanın kurallarını belirleyen kanunname, yabancıların kapitülasyonları suiistimal ederek keyfi bir şekilde gazete yayınlamamaları yönünde bir tedbirdi⁴⁰. Zira o günkü şartlarda yayınlanan Takvim-i Vekâyi ve Ceride-i Havadis resmi yayın niteliğinde olduğundan, ona yönelik bir düzenleme ihtiyacı hissedilmemekteydi.

Basın tarihinin gerçek anlamda ilk kanuni düzenlemesi 1857 de matbaalar için yayınlanan ana nizamname oldu⁴¹. Bu nizamname aynı zamanda ilk sansür özelliğini de göstermekteydi. Fakat o dönemde yayımlanan basın organlarının sayısı sınırlıydı. Hükümeti rahatsız edecek her hangi bir yayın organı yoktu. Bu nedenle 1857 Nizamnamesi kitap ve risaleleri kapsarken⁴², gazeteler hakkında fazla bir şey yoktu⁴³.

Basınla ilgili düzenlemeler ilk kez 1864 Matbuat Nizamnamesi ile belirli bir hukuki zemine oturtuldu. Matbuat Nizamnamesi ön sansürü tümüyle kaldırarak, Osmanlı basınına oldukça ileri bir düzeye taşımaktaydı. Nizamname ile basın suçlarının yargılanması için Meclis-i Ahkâm-ı Adliye adında özel bir mahkeme kurulmuş, böylelikle hükümete basın suçlusunu keyfi bir şekilde cezalandırmanın önüne geçilmişti⁴⁴.

Muhbir'deki sert yazılar ve Namık Kemal'in Tasvir-i Efkâr'daki yazıları Sadrazam Âli Paşa'yı harekete geçirdi. Mevcut Matbuat Nizamnamesi, Âli Paşa'nın basını cezalandırmasına olanak tanımadığından yeni bir ek kararname hazırlanarak yürürlüğe konuldu. 27 Mart 1867'de Âli Paşa, "Kararname-i Ali" yayınladı. Bu kararname ile hükümete gazete kapatma yetkisi verildi⁴⁵. Kanunun amacı, basın üzerinde hükümet karşıtı düşünceleri önlemektir⁴⁶. Aksi takdirde basın sert bir şekilde cezalandırılacaktı⁴⁷. Âli Paşa, basın üzerinde tam kontrol sağlayabilmek için, gazeteleri geçici olarak kapattığı gibi, gazetecileri sıklıkla çeşitli görev adı altında sürgünlere gönderdi⁴⁸.

I. Meşrutiyet ilan edildi, fakat mevcut matbuat nizamatinde bir değişikliğe gerek duyulmadı. Avrupa'ya giden gazeteciler bir müddet sonra yurda dönmeye başladılar. Gazetecilerin Hükümet aleyhinde eleştiri dolu yazıları yazması da sansürü tekrar ortaya çıkardı. Genellikle kapatılan her gazete arkasından yapılan resmi açıklamalarda "halkın zihnini bulandırmak" gerekçesi ileri sürülürdü⁴⁹. 1864 Nizamnamesi, II. Abdulhamid döneminde ve

³⁹ S. İskit, *Matbuat*, s 92

⁴⁰ S. İskit, *Matbuat*, s.4-5

⁴¹ "Matbaa Nizamnamesidir", *Düstur*, Tertib-i evvel, c. II, İstanbul 1289, s 227-228; Bu nizamname III. Napolyon'un 1852 tarihli kararnameyi örnek alınarak hazırlanır. İ. Ortaylı, *a.g.e.*, 176

⁴² Üçüncü madde "İş bu basmahanelerin tabii ve temsil edecekleri her nevi kütüp ve resail evveleminde Dersaadette doğrudan doğruya ve taşarlarda ise vülatı eyalet caniplerinden inha ile Meclisi Maarifçe görülüp milken ve devletlen bir guna mazarratı olmadığı tebeyyün ederek meclisi mezkûr tarafından kezalik ba mazbata makamı ali sadareti uzamaya arz ile istizan olunmadıkça tabii ve neşredilmeyecektir" "Matbaa Nizamnamesidir", *a.g.e.*, s 227; S. İskit, *Matbuat*, s. 9; Cevdet Kudret, *Abdülhamit Döneminde Sansür*, c. II, İstanbul 200, s 25

⁴³ Yeterli ve kapsamlı hukuki düzenlemeler olmadığından Tercüman-ı Ahvâl gazetesi için Agah efendi izin alabileceği mercii bulmakta da oldukça zorlanmıştı. S. İskit, *Matbuat*, 7

⁴⁴ O. Koloğlu, "Rejimi", s 79

⁴⁵ N. Mazıcı, *a.g.m.*, s. 132; A. Gevgilili, *a.g.m.*, s. 204; Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cem. Yay., İstanbul 1990, s. 30; Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar*, Yay. Ş. Kutlu; Hürriyet yay., İstanbul 2006, s. 51

⁴⁶ T. Yıldırım, "Gazetecilik-I", s. 291

⁴⁷ C. Kudret, *a.g.e.*, I, s 7; S. İskit, *Matbuat*, s 26

⁴⁸ Ebuzziya Tevfik, *a.g.e.*, s. 53

⁴⁹ Ebuzziya Tevfik, *a.g.e.*, s. 383

Meşrutiyetin ilk yıllarında yürürlükte kaldı, fakat uygulamaları daha evvelki döneme göre tamamen farklı oldu. Her iki dönemde de yeni kanunlara ihtiyaç duyulmadan mevcut kanunların sınırları içinde niyete uygun bir tavır sergilendi.

Basın tarihinde sansür II. Abdulhamid'in padişah olması ile yeni bir ivme kazandı. II. Abdulhamid göreve başladığı ilk aylarda Sadrazam Mithat Paşa'dan matbuat müdürünün derhal görevden alınmasını talep etti. Padişah, müdürün görevini hakkıyla yerine getiremediğini düşünüyordu⁵⁰. Yani sansür müessesesinin yeterince işletilmemesinden rahatsızlık duyuyordu. Oysa yeni kabul edilen Kanun-u Esasinin on ikinci maddesinde "Matbuat kanun dairesinde serbesttir"⁵¹ deniyordu. Padişah, yapılan yayınlardan pek hoşnut değildi ve idarenin gerekli takibatı başlatmamasından rahatsızdı. Bu yüzden 1877-1908 yılları arasında hiçbir mizah gazetesine yayın izni verilmedi⁵² ve basına yönelik kısıtlamalar da artırıldı⁵³.

1880'da 1864 tarihli Matbuat Nizamnamesine yapılan ek maddelerle gazetelerin sansür denetimi kolaylaştırıldı. Yurt dışında getirilen kitap ve gazetelerin ülkeye giriş izni Maarif Nezareti ile Valiliklere verildi. Böylece daha kolay kontrol ve denetim altına alınabileceği düşünüldü⁵⁴. Basına sıkı bir takip ve sansür uygulandı. Bu kontrol sadece yerli basın ile sınırlı değildir. Osmanlı'nın yurt dışında ki imajına olumsuz etki yapabilecek yabancı basın da sıkı bir denetim altında tutuldu⁵⁵.

İttihat ve Terakki taraftarı subayların tazyikleri neticesinde 24 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildi. Hürriyetin ilanıyla gazeteciler 25 Temmuzda toplanarak gazetelerinin yayınlanmadan önce yapılan kontrollere göndermeme kararı aldılar. Böylece 30 yıldan beri ilk defa gazeteler sansürsüz yayınladı⁵⁶. Yeni bir dönem açıldı. II. Meşrutiyet'in ilk günlerinde matbuat son derece coşkundu. Meşrutiyetin ilanını takip eden bir buçuk ay zarfında iki yüz yeni gazete yayınlanmaya başladı⁵⁷.

31 Mart hadisesi sonrasında iktidarını sağlamlaştıran İttihat ve Terakki yönetimi, basına yeni bir düzen vermek için hazırlıklara başladı. 1909 da yürürlüğe giren yeni matbuat nizamnamesi, hem basına geniş hürriyeti vermek hem de muzır ve maksatlı (İttihat ve Terakki karşıtı) gazetelerin neşriyatını önlemek gibi iki amaca yönelik olarak hazırlandı⁵⁸. Bu durum kendi içinde de çelişkiyi beraberinde getirmekteydi.

31 Mart hadisesi sonunda basına askeri sansür konuldu. Bu sansür Mayıs 1912'de Gazi Muhtar Paşa kabinesi tarafından kaldırıldı ise de 1913 yılında Bâb-ı Ali baskını ile tekrar konuldu. Sansür tam hafifleme ve kalkma sürecine girmişken bu sefer I. Dünya Savaşı çıktı, böylece sansür tekrar yürürlüğe konuldu. Savaş sonunda sansür hükümet tarafından kaldırıldı fakat bu sefer de İşgal kuvvetleri basına sansür koydu. Bu sansür 1923'te İstanbul'un tamamen kurtarılması ile kaldırıldı⁵⁹. Sansür 1908-1909 yılları haricinde varlığını 1923 yılına kadar resmen hissettirdi.

⁵⁰ S. İskit, *Matbuat*, s 64

⁵¹ Suna Kili-A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, Türkiye İş Bankası yay., İstanbul 2000, s. 44; S. İskit, *Matbuat*, s 66

⁵² S. İskit, *Matbuat*, s 76

⁵³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, TTK, yay., Ankara 1995, s 263; N. Mazıcı, *a.g.m.*, s. 135

⁵⁴ S. İskit, *Matbuat*, s 82

⁵⁵ Zekeriya Kurşun, "II. Abdülhamid Döneminde Batı basınında İmaj Düzeltme Çabaları: Matbuat-ı Ecnebiye Müdüriyeti'nin Kurulması ve Faaliyetleri", *Türk Kültürünü İncelemeleri Dergisi*, S. 1, İstanbul 1999, s. 105-118

⁵⁶ T. Yıldırım, "*Gazetecilik-I*", s. 291-292; S. İskit, *Matbuat*, s 142; N. Mazıcı, *a.g.m.*, s. 136

⁵⁷ S. İskit, *Matbuat*, s 144

⁵⁸ N. Mazıcı, *a.g.m.*, s. 137; A. Kabacalı, *a.g.e.*, s. 84; S. İskit, *Matbuat*, s 157

⁵⁹ S. İskit, *Matbuat*, s 194-195

Son Dönem Osmanlı Basını

1908-1909 yıllarında yaklaşık 350 yayın, basın dünyasına katıldı. Bunlara genel olarak şöyle bakabiliriz; İttihat ve Terakki cemiyetini ve politikalarını destekleyen gazeteler: Ebuzziya'nın Yeni Tasvir-i Efkârı⁶⁰, İbrahim Hilmi'nin Millet'i, Semih Rıfat'ın İttifak'ı, Ubeydullah'ın Hak Yolu, Cenab Şahabettin'in Hürriyet'i, Nesim Mazliyah'ın İttihad'ı, Ali Efendi'nin Basiret (İkinci defa tekrar çıkarılmaya başlanılmıştır), Payitaht, Servet, Ahali, İstiklal, Metin, Protesto, Saadet, Zaman, Akşam⁶¹, Vakit, Mizah gazeteleri; Kalem, Davul, Püsküllü Bela, Curcuna, Coşkun Kalender, Cingöz Hokkabaz, Dalkavuk, Zevzek, Zuhuri, Hoca Nasreddin, Geveze, Meddah, Muzip, Laklak, Hacivat, Hayali Cedit, Şaka, Falaka, Eşek, Elmalum, Yuha v.b. Dini gazete ve mecmular: Ceride-i Sofiye, Sıyıtı, Hilafet, Seda-ı Din, Tariki Hidayet, İlmiye, Mikyası Şeriat, Hikmet, Sırat-ı Müstakim, Muhibbin, El Medrese, Kelimat-ül Hak, Beyan-ül Hak, v.b. Edebi mecmualar: Aşyan, Şair Eşref'in Eşref, Faik Dabri'nin Musavver Muhit, Baha Tevfik'in Tenkid, Mehmet Rauf'un Muhasin, Mustafa Refik'in Resimli İstanbul, Musavver Şebap'ın Resimli Kitap.v.b. Ayrıca Mahallelerin adıyla da gazeteler çıkarılmıştır: Üsküdar, Beyoğlu, Kadıköy . . .⁶².

Basın-yayın organlarının artması üzerine bu kuruluşlar bir araya gelerek sorunlarına ortak çözüm aradılar. Bu amaçla 1908 Temmuz'unda Osmanlı Matbuat Cemiyeti kuruldu⁶³. Böylece daha organize ve örgütlü bir şekilde iktidar ile ilişki kurulacak ve ortak sorunlara çözüm aranacaktı.

II. Meşrutiyetin ilk yıllarındaki görülen sınırsız hürriyet, zamanla kısıtlanmaya başlandı ve gazeteler de bu durumdan etkilendiler. Gazeteler birbiri ardı sıra kapatıldı, bazı gazeteciler de sürgüne gönderildi. Bazı muhalif gazeteciler de komite tarafından öldürülüyordu⁶⁴. 1912 yılında 1909 Matbuat Nizamnamesi'nde de bazı tadil ve ilaveler yapıldı. Böylece basın- yayım işine girecek herkesin kolay bir şekilde gazete açmasına mani olmak istenildi. 1913'te cezalar artırıldı, gazetelerle birlikte kitap ve risaleler de kontrol altına alınmaya çalışıldı.

II. Meşrutiyet ortamında etkili olan gazeteler ve gazeteciler, İkdâm'da; Abdullah Cevdet, Ahmet Rasim, Hüseyin Cahit, Sabah'ta; Mahmut Sadık, Selanikli Tevfik, Tercüman-ı Hakikat'ta; Ahmet Refik, Mehmet Cevdet, İskender, Servet-i Fünun'da; Ahmet İhsan, Yeni Gazetede; Mahmut Sadık, Abdullah Zühdü, Tanin'de Tevfik Fikret, Hüseyin Kazım ve Hüseyin Cahit'tir⁶⁵.

Dönemin basını bir kaç açıdan tasnif edebilir. II. Abdulhamid döneminde basın tek bir minval üzere padişaha muhalefet, meşrutiyete taraftarlık üzerinde birleşmişti. Fakat bu amaç gerçekleşince iktidarı paylaşma ve gücü kullanma konusunda görüş ayrılıkları ortaya çıktı. İlk ayrılık İttihat ve Terakki ile birlikte hareket eden Prens Sabahattin tarafında oldu. Prens fikirleri ittihatchılar tarafından pek benimsenmedi. Bunu üzerine Prens Sabahattin ve taraftarları, Ahrar isimli bir cemiyet kurdular ve Osmanlı adında bir gazete yayınlamaya

⁶⁰ 1908 de Ebuzziya Tevfik tarafından çıkarılan gazete 1921'den itibaren Tevhid-i Efkâr ismi ile çıkmaya başladı. Milli Mücadele taraftar devrimlere muhalif bir çizgi izledi. Özellikle Hilafetten yana bir tavır içine girdi.5 Mart 1925'te hükümet kararı ile kapatılan gazete 1940'tan sonra tekrar yayınlanmaya başladı. Hasan Türker, **Türk Devrimi ve Basın 1922-1925**, Dokuz Eylül yay., İzmir 2000, s 10-11

⁶¹ Milli Mücadele yıllarında Ankara'yı destekleyen gazete, Cumhuriyet yıllarında da bu desteğini sürdürmüştür. Akşam gazetesi yayın hayatını 1973 yılına kadar devam ettirmiştir. H. Türker, **a.g.e.**, s 9-10

⁶² S. İskit, **Matbuat**, s 159-160

⁶³ T. Yıldırım, "**Gazetecilik-I**", s. 288

⁶⁴ N. Mazıcı, **a.g.m.**, s. 137; S. İskit, **Matbuat**, s 161

⁶⁵ H. Türker, **a.g.e.**, s 11; S. İskit, **Matbuat**, s 142-143; O. Koloğlu, "**Rejimi**", s 91

başladılar⁶⁶. Bunu diğer muhalifler ve gazeteleri izledi. Günün şartları içinde Batıcı, Sosyalist, İslamcı, Liberal, Türkçü akımlar örgütlenmelerini tamamlar tamamlamaz kendi yayım organlarını çıkarmaya başlamışlardır⁶⁷.

Muhalefetin ve farklı düşünce gruplarının kendi yayım organlarına karşın iktidarda ki İttihat ve Terakki Fırkası da "Tanin" isimli bir gazete yayımlamaya başladı. Gazetenin kuruluşunda Tefik Fikret ve Hüseyin Kadri yer aldılar. Gazete zamanla Hüseyin Cahit yönetiminde sert çatışmaların yaşandığı, belirli adreslerden birisi oldu⁶⁸. Tanin karşısında İttihat Terakki'ye yönelik eleştirileri Ali Kemal, İkdam'da yapıyordu. Gazetelerin iç politikada bu kadar etkili olmaları, devlet adamlarının gazeteye daha fazla ilgi göstermesine hatta bazı devlet adamlarının gazete yayımlatmasına sebep oldu⁶⁹.

II. Meşrutiyet sonrası dönemde İslami hassasiyeti ön planda tutan yayım organları da vardı. Bu çizginin en önemli temsilcisi Sırat-ı Mustakim'dir. Bu gazete İslami esasları ışığında batılı bir anlayışı yeni bir tarz ve usul olarak ortaya koymaya çalıştı. Gazete'nin başyazarlığını Mehmet Akif yapmaktaydı⁷⁰. Sırat-ı Müstakim dışında Mustafa Sabri'nin başyazarlığını yaptığı mecmuası da ciddi bir takipçiye sahipti. Daha geleneksel değerlere vurgu yapan Beyan-ül Hak İslam'ı, Sırat-ı Mustakim çizgisinden biraz daha farklı bir açıdan değerlendirmekteydi. Bu iki gazete İslami geleneği temsilde önemli bir takipçiye sahip olsa da kendisini İslami basın içinde değerlendiren daha farklı gazete ve mecmular da mevcuttu⁷¹. Basın, Milli Mücadele ve Cumhuriyet döneminde daha farklı ve daha etkili bir konum içerisinde siyaset denkleminde yer almaya devam edecektir⁷².

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde ilk gazete 1831'de yayınlanan Takvim-i Vekayi oldu. Bu gazetenin yayınlanma şekli ve amacı İktidar-basın ilişkilerinin doğuştan sorunlu olarak başlamasına sebep oldu. Tamamen resmi bir nitelik taşıyan Takvim-i Vekayi ve onu takip eden yarı resmi Ceride-i Havadis'ten iktidarın beklentisi, iktidarın politikalarına nihayetsiz destek vermeleri idi. Bu iki gazete de iktidarın beklentilerini tamamen karşıladılar.

Gücünü iktidardan değil halktan alan ve aydınlar tarafından ilk gazetelerin 1860'lardan itibaren yayınlanmaya başlaması iktidar ile basın arasında sürtüşme, çatışma ve kavgaya sebep oldu. Gazeteci-Aydınların topluma öncülük ederek iktidara yol göstermeye çalışmaları ve dönemin iktidarını zaman zaman eleştirmeleri "sansür" kurumunun doğmasını sağladı. Öncelikle hukuki bir alt yapı kuruldu, ardından muhalif basın çeşitli şekillerde cezalandırıldı.

İktidarın baskısından bunalan gazeteciler, çözümünü yurt dışına kaçmakta buldu. Böylece hükümet tarafından gazete yayımına yönelik kısıtlamalar ve sansür, Gazetecilerin yurt dışında yayınladıkları gazeteleri illegal şekilde yurda sokarak aştılar. Sultan V. Murad ile gazetecilere yönelik ilk af teşebbüsünde gazeteciler memleketlerine geri döndüler. Fakat Sultan II. Abdulhamid ile başlangıçta iyi başlayan ilişkiler, zamanla kıyasıya sert kavgalara dönüştü. II.

⁶⁶ S. İskit, *Matbuat*, s 146

⁶⁷ N. Mazıcı, *a.g.m.*, s. 136

⁶⁸ H. Türker, *a.g.e.*, s 11

⁶⁹ Kamil Paşa siyasetteki ikbal için Yeni Gazeteyi alarak kendi düşüncesine paralel yayımlar yaptırmaktadır. S. İskit, *Matbuat*, s 147

⁷⁰ Bu gazeteler hakkında bilgi ve yazıların tam dökümü için bkz. Abdullah Ceyhan, *Sırat-ı Müstakim ve Sebülürreşad Mecmuaları Fihristi*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 1991

⁷¹ Dönem içerisinde İslamcıların görüşleri ve gazeteleri hakkında bkz. İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 1994

⁷² Şerif Demir, "İktidar-Basın İlişkilerinin Türkiye'de Görünümü (1918-1960)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 5 Issue 6, December 2012, p.119-137

Meşrutiyet basın üzerinde umut ve heyecana yol açsa da kısa bir süre sonra başlayan baskı ve sansür Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam etti. Bu dönemde her ne kadar basın üzerindeki baskı ve sansür genişlese de basın büyümeye ve gelişmeye devam etti.

Son dönem Osmanlı Devleti'nde iktidar ve basın ilişkileri sürekli sorunlu oldu. Dönem değişti, Padişahlar değişti, iktidarlar değişti, kanunlar değişti fakat basın üzerindeki kontrol, baskı ve sansür farklı isimlerle sürekli devam etti. Bu kadar yasak ve baskıya rağmen her dönemde cesur ve mesleğini başarıyla yapan pek çok cesur gazeteci yetişti.

KAYNAKÇA

- "Matbaa Nizamnamesidir", **Düstur**, Tertib-i evvel, c. II, İstanbul 1289, s 227-228
- Akyıldız, Ali "Yakınçağ Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi Araştırmalarında Kaynak Sorunları: Arşiv ve Arşiv-Dışı Malzemenin Önemi", **İslam Araştırmaları Dergisi**, S.2, İstanbul 1998, s. 165-170
- Berkes, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Doğu-Batı Yay., İstanbul 1978
- Ceyhan, Abdullah, Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara 1991
- Çapanoğlu, Münir Süleyman, **Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar**, Hür-Türkiye yay., İstanbul 1962
- Çelik, Hüseyin, **Ali Suavi ve Dönemi**, İletişim yay., İstanbul 1994
- Demir, Şerif, "İktidar-Basın İlişkilerinin Türkiye'de Görünümü (1918-1960)", **The Journal of Academic Social Science Studies**, Volume 5 Issue 6, December 2012, p.119-137
- Gevgili, Ali, "Türkiye Basını", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, c. I, s 202-228
- İpek, Nedim, "Churchill Vak'ası (1836)", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 8, Samsun 1993, 105-146
- İskit, Server, **Tercüman-ı Ahvâl ve Ağah Efendi**, Ankara 1937
- , **Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları**, Basın Yayın Gen. Müd., İstanbul 1943
- İsmail Kara, **İslamcıların Siyasi Görüşleri**, İz yayıncılık, İstanbul 1994
- Jeltyakov, A.D., **Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın (1729-1908)**, İstanbul 1981
- Kabacalı, Alpay, **Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü**, Gazeteciler Cemiyeti, İstanbul 1990
- Karal Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, c. VIII, TTK Yayıncılık, Ankara 1995
- Kili Suna - Gözübüyük A. Şeref, **Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)**, Türkiye İş Bankası yay., İstanbul 2000
- Koloğlu, Orhan "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c.I, s 68-93
- "Osmanlılarda Basın ve Kamuoyu", **Osmanlı Ansiklopedisi**, VI, Yay. Yön. B. Şahin, İstanbul 1993, s. 149-154
- **Takvimi Vekâyi**, Çağdaş Gazeteciler Derneği, Ankara 1981
- Kudret, Cevdet, **Abdülhamit Döneminde Sansür**, c. II, İstanbul 2000
- Kurşun, Zekeriya "II. Abdülhamid Döneminde Batı basınında İmaj Düzeltme Çabaları: Matbuat-ı Ecnebiye Müdüriyeti'nin Kurulması ve Faaliyetleri", **Türk Kültürünü İncelemeleri Dergisi**, S. 1, İstanbul 1999, s. 105-118
- Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev. M. Kıratlı, TTK yay., Ankara 1991
- Mazıcı, Nurşen "1930'a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanunu", **Atatürk Yolu A.Ü.T.İ.T.E.D.**, c.V, S.18, Kasım 1996, s.132;
- Nüzhet, Selim, **Türk Gazeteciliği**, Devlet Matbaası, İstanbul 1931

- Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Hil Yayıncılık, İstanbul 1995
- Tevfik, Ebuzziya, **Yeni Osmanlılar**, Yay. Ş. Kutlu, Hürriyet yay., İstanbul 2006
- Türker, Hasan, **Türk Devrimi ve Basın 1922-1925**, Dokuz Eylül yay., İzmir 2000
- Tütengil, Cavit Orhan, **İngiltere'de Türk Gazeteciliği 1867-1967**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1969
- Ubcini, M.A. **Türkiye 1850**, I, çev. C. Karaağaçlı, Tercüman Yay., İstanbul [1978]
- Yalçın, E. Semih, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Siyasal Kitabevi, Ankara 2004
- Yazıcı, Nesimi, **Takvim-i Vekâyi**, Ankara 1983
- Yıldırım, Tahsin, "Türk Gazetecilik Tarihi Üzerine Bir Deneme - I", **Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları**, S.1, Ocak-Haziran 2009, s.285-324
- , "Türk Gazetecilik Tarihi Üzerine Bir Deneme - II", **Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları**, S. 2, Temmuz-Aralık 2009, s.255-288